

Αναφορά στο Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την οικολογική καταστροφή του δάσους του Αμαζονίου

Γεώργιος Φουσκάρνης

Υπ. ΔΝ ΕΚΠΑ

ύο από τους πιο σημαντικούς και γνωστούς ηγέτες των ιθαγενών της Βραζιλίας, ο αρχηγός Raoni Metuktire, ηγέτης του λαού των Kayapo, και ο αρχηγός Almir Narayamoga Surui, ηγέτης της φυλής Paiter Surui, υπέβαλαν στις 22 Ιανουαρίου 2021 αναφορά στο Γραφείο του Εισαγγελέα του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου εναντίον του προέδρου της Βραζιλίας, ισχυριζόμενοι ότι οι πολιτικές του ακροδεξιού Ζαΐρ Μπολσονάρο έναντι των αυτόχθονων φυλών και του τροπικού δάσους του Αμαζονίου αποτελούν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας¹. Στην αναφορά αυτή γίνεται λόγος για αυξανόμενα επίπεδα αποψίλωσης στον Αμαζόνιο², αύξηση των δολοφονιών των Βραζιλιάνων ιθαγενών ηγετών και των

1. *D. Phillips*, Indict Jair Bolsonaro Over Indigenous Rights, International Court is Urged, THE GUARDIAN, 27 Νοεμβρίου 2019, Jair Bolsonaro could face charges in The Hague over Amazon rainforest, THE GUARDIAN, 23 Ιανουαρίου 2021.

2. *A. Recinos*, Global NGOs: Dirty Dozen Companies Driving Deforestation Must Act Now to Stop the Burning of the World's

προσπαθειών της κυβέρνησης του Μπολσονάρο να αποδυναμώσει το πλαίσιο προστασίας των τροπικών δασών και των εδαφών των γηγενών, πολιτικές οι οποίες, όπως λένε οι αυτόχθονες ηγέτες, αποσκοπούν στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων του Αμαζονίου και υπονομεύουν τα δικαιώματα των πληθυσμών των ιθαγενών για την προώθηση της βιομηχανίας³. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η εκτεταμένη οικολογική καταστροφή, όπως αυτή του Αμαζονίου, πρέπει να θεωρείται έγκλημα κατά της ανθρωπότητας.

Πράγματι, σήμερα, μια μικρή αλλά αυξανόμενη ομάδα ηγετών, μεταξύ των οποίων ο Εμμάνουελ Μακρόν⁴ και ο Πάπας Φραγκίσκος⁵, όπως επίσης και πλήθος μη κυβερνητικών οργανώσεων και ακτιβιστών υποστηρίζουν ότι η ευρεία καταστροφή του περιβάλλοντος ή η «οικοκτονία» όπως χαρακτηριστικά λέγεται, θέτει την ανθρωπότητα σε ανάλογο κίνδυνο με την γενοκτονία⁶. Δεδομένου λοιπόν ότι, παρά την ύπαρξη διεθνών συμβάσεων για την προστασία του περιβάλλοντος, η πρόκληση σοβαρής οικολογικής καταστροφής δεν είναι αξιόποινη σε διεθνές επίπεδο⁷, ασκούνται πιέσεις για την δημιουργία ενός αυτοτελούς διεθνούς εγκλήματος για την αντιμετώπιση τέτοιων περιπτώσεων από το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο⁸.

Το ζήτημα αυτό είχε τεθεί ήδη από το 1970 από τον Arth. W. Galston κατά την ομιλία του στο Συνέδριο για τον Πόλεμο και την Εθνική Ευθύνη με αφορμή τον πόλεμο του Βιετνάμ. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι «[μ]ετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και ως αποτέλεσμα της δί-

Forests, AMAZON WATCH, 30 Αυγούστου 2019, *M. Kelly, S. Cahlan*, The Brazilian Amazon is Still Burning? Who is Responsible?, WASH. POST, 7 Οκτωβρίου 2019, *M. Hernandez et al.*, Amazon Gold Rush: The Threatened Tribe, REUTERS, 26 Ιουνίου 2020.

3. Amazon Guardian Killed, Another Shot, as Loggers Attack in Brazil, SURVIVAL INT'L, 2 Νοεμβρίου 2019, *E. Londoño*, Miners Kill Indigenous Leader in Brazil During Invasion of Protected Land, N.Y. TIMES, 27 Ιουλίου 2019, *S. Branford, M. Torres*, Brazil Sees Growing Wave of Anti-Indigenous Threats, Reserve Invasions, MONGABAY, 19 Φεβρουαρίου 2019, *J. Moncau, T. Lazzari*, Under Post-Election Attack, Indigenous Lands Are Unprotected with FUNAI Dismantling, REPÓRTER BRASIL, 2 Οκτωβρίου 2019.

4. President Macron "shares ambition" to establish international crime of ecocide, Stop Ecocide, 29 June 2020; Amazon rainforest belongs to Brazil, says Jair Bolsonaro', BBC, 24 September 2019.

5. From the Pope to Greta Thunberg, there are growing calls for the crime of "ecocide" to be recognised in international criminal law – but could such a law ever work?, BBC, 6 November 2020.

6. *N. Kusnetz, K. Surma, Y. Talmazan*, Ecocide: An International Crime Against the Environment, Inside Climate News, 7 April 2021.

7. *A. Mistura*, Is There Space for Environmental Crimes Under International Criminal Law? The Impact of the Office of the Prosecutor Policy Paper on Case Selection and Prioritization on the Current Legal Framework, 43 COLUM. J. ENVTL. L. 43 2018, σ. 181, 191, 201.

8. Βλ. *P. Higgins et al.*, Protecting the Planet: A Proposal for a Law of Ecocide, *Crime, Law and Social Change* 59 2013, σ. 251 επ., International lawyers draft plan to criminalise ecosystem destruction', The Guardian, 30 November 2020. Eradicating Ecocide; the woman behind the campaign, THE ECOLOGIST, 14 Μαΐου 2013, *I. Johnston*, Campaign to put ecocide on par with genocide, THE INDEPENDENT 2014.

κης της Νυρεμβέργης, δικαίως καταδικάσαμε την εκ προθέσεως καταστροφή ενός ολόκληρου πληθυσμού και του πολιτισμού του, πράξη την οποία ονομάσαμε γενοκτονία. Μου φαίνεται ότι η εκ προθέσεως, μόνιμη καταστροφή του περιβάλλοντος στο οποίο μπορεί να διαβιεί ένας πληθυσμός σύμφωνα με την δική του επιλογή, πρέπει κατ' αναλογία να θεωρηθεί ως έγκλημα κατά της ανθρωπότητας και να θεσπιστεί με τον όρο οικοκτονία...»⁹. Η συζήτηση αυτή συνεχίστηκε στην Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για το Ανθρώπινο Περιβάλλον το 1972 στην Στοκχόλμη¹⁰ και είχε ως αποτέλεσμα την κατάρτιση ενός σχεδίου συμβάσεως για την απαγόρευση της οικοκτονίας¹¹. Η ίδια συζήτηση αναζωπυρώθηκε κατά τις εργασίες της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του ΟΗΕ για την κατάρτιση ενός σχεδίου καταστατικού για την ίδρυση διεθνούς ποινικού δικαστηρίου. Κατά το 1984-1986 στα αρχικά σχέδια της παραπάνω επιτροπής προβλέφθηκαν ως αξιόποινες πράξεις, «πράξεις που προκαλούν σοβαρή βλάβη στο περιβάλλον»¹². Επίσης στο αρχικό σχέδιο του 1991 του Κώδικα για τα Εγκλήματα κατά της Ειρήνης και της Ασφάλειας της Ανθρωπότητας, το οποίο περιελάμβανε 12 εγκλήματα, και συγκεκριμένα στο άρθρο 26 προβλεπόταν ότι «όποιος προκαλεί ή παραγγέλλει την πρόκληση ευρείας, μακροπρόθεσμης και σοβαρής βλάβης στο φυσικό περιβάλλον ... τιμωρείται». Ωστόσο, η τελευταία διάταξη εξαλείφθηκε μυστηριωδώς, όπως λέγεται, από το τελικό σχέδιο του 1996, δηλαδή το σχέδιο, στο οποίο βασίστηκε το Καταστατικό της Ρώμης για την ίδρυση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου.

Έτσι, το Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, περιλαμβάνει μία και μόνο διάταξη, το άρθρο 8 περ. b iv., στην οποία προβλέπεται ως έγκλημα πολέμου «Επίθεση επιχειρούμενη με πρόθεση, εν γνώσει ότι η επίθεση αυτή μπορεί να προκαλέσει απώλεια ζωής ή σωματική βλάβη σε αμάχους ή βλάβες σε πολιτικά αντικείμενα ή εκτεταμένες, μακροπρόθεσμες και σοβαρές ζημιές στο φυσικό περιβάλλον οι οποίες θα ήταν σαφώς δυσανάλογες σε σχέση με το επιδιωκόμενο συγκεκριμένο και άμεσο συνολικό στρατιωτικό πλεονέκτημα.»¹³. Η προστασία, λοιπόν, που παρέχεται είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, όχι μόνο επειδή οι προϋποθέσεις του αξιοποίνου σε περίοδο πολέμου είναι αυστηρές, αλλά κυρίως διότι οι περισσότερες πράξεις οικολογικής καταστροφής, ιδίως με την μορφή της εκμετάλλευσης των πόρων ενός οικοσυστήματος, λαμβάνουν χώρα σε περίοδο ειρήνης¹⁴. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, σε περίοδο ειρήνης η καταστροφή του περιβάλλοντος δεν αποτελεί αυτοτελές διεθνές έγκλημα.

9. Βλ. *A. Greene*, όπ. π., σ. 8.

10. Βλ. *A. Greene*, όπ. π., σ. 10 επ.

11. Βλ. *R. A. Falk*, *Environmental Warfare and Ecocide: Facts, Appraisal and Proposals*, 9 *Belgian Rev. Int'l L.* 1 1973, σ. 1 επ.

12. *A. Greene*, όπ. π., σ. 15.

13. *Rome Statute of the International Criminal Court*, July 17, 1998, United Nations, Treaty Series, vol. 2187, No. 38544, Depository: Secretary-General of the United Nations, <http://treaties.un.org>. Βλ. επίσης Ν. 3003/2002: Κύρωση Καταστατικού Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (ΦΕΚ 75, τ. Α').

14. *P. Patel*, όπ. π.

Επομένως, τίθεται το ζήτημα εάν περιπτώσεις οικολογικής καταστροφής, όπως λ.χ. του Αμαζονίου, μπορούν να θεμελιώσουν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας ή το έγκλημα της γενοκτονίας.

Το Γραφείο του Εισαγγελέα του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου εξέδωσε το 2016 έγγραφο για την πολιτική επιλογής και προτεραιοποιητοποίησης των υποθέσεων που άγονται ενώπιόν του¹⁵. Βάσει αυτού του εγγράφου δίδεται προτεραιότητα στην εξέταση υποθέσεων, στις οποίες η περιβαλλοντική καταστροφή και κυρίως η παράνομη εκμετάλλευση φυσικών πόρων και η παράνομη απαλλοτρίωση γης, είτε αποτελεί τον τρόπο τέλεσης του εγκλήματος είτε την συνέπεια αυτού. Ωστόσο, η υιοθέτηση της ως άνω πολιτικής δεν συνεπάγεται την επέκταση της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου σε νέα εγκλήματα, αλλά μόνο την κατά προτεραιότητα εξέταση αναφορών εγκλημάτων που εντάσσονται στην δικαιοδοσία του¹⁶.

Ενόψει των ανωτέρω το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο περιορίζεται στην αξιολόγηση της πρόκλησης περιβαλλοντικής καταστροφής υπό το πρίσμα του εγκλήματος της γενοκτονίας ή των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, εγχείρημα το οποίο έρχεται αντιμέτωπο με ορισμένα προβλήματα που οφείλονται στην ιδιαιτερότητα των εν λόγω εγκλημάτων. Πρώτα απ' όλα τα υπό κρίση εγκλήματα, όπως ορίζονται στα άρθρα 6 (γενοκτονία) και 7 (εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας) του Καταστατικού της Ρώμης, είναι ανθρωποκεντρικά¹⁷, διότι στρέφονται αφενός εις βάρος ορισμένου πληθυσμού ή ορισμένης ομάδας με εθνικά, φυλετικά κ.α. χαρακτηριστικά, αφετέρου προϋποθέτουν την πρόκληση ορισμένων αποτελεσμάτων σε συγκεκριμένα άτομα της ομάδας ή του πληθυσμού, όπως θάνατο, σοβαρή σωματική ή ψυχική βλάβη, βασανισμός, εξόντωση κ.λπ.. Αυτό σημαίνει ότι για την στοιχειοθέτηση των υπό κρίση εγκλημάτων δεν αρκεί η σοβαρή περιβαλλοντική καταστροφή αφ' εαυτής ούτε όμως και ο κίνδυνος μελλοντικής βλάβης των βλαπτόμενων πληθυσμών¹⁸. Πρέπει δηλαδή η οικολογική καταστροφή να συνεπάγεται κάποιο από τα αποτελέσματα που αναφέρονται στον κατάλογο των αξιόποινων πράξεων των άρθρων 6 και 7 του Καταστατικού. Συνεπώς η οικολογική βλάβη ανάγεται σε δευτερεύουσας σημασίας παράπλευρη συνέπεια άλλων πράξεων και δεν αξιολογείται αυτοτελώς ελλείψει άμεσων βλαπτικών επιδράσεων στον πληθυσμό¹⁹.

15. Int'l Criminal Ct., Office of The Prosecutor, Policy Paper on Case Selection and Prioritisation 14 (2016).

16. L. Grisafi, Prosecuting International Environmental Crime Committed Against Indigenous Peoples in Brazil, HRLR ONLINE 5 2020, σ. 42.

17. R. Pereira, After the ICC Office Of the Prosecutor's 2016 Policy Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime Of Ecocide?, Criminal Law Forum 31 2020, σ. 179 επ., 211, 217, J. Durney, Crafting a Standard: Environmental Crimes as Crimes Against Humanity Under the International Criminal Court, Hastings Env't L.J. 24 2018, σ. 413, 414.

18. R. Pereira, όπ. π., σ. 216.

19. P. Patel, όπ. π., σ. 182.

Ειδικότερα, όσον αφορά στα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, η οποιαδήποτε περιβαλλοντική καταστροφή πρέπει να έχει ευρύ και συστηματικό χαρακτήρα ως αποτέλεσμα εφαρμογής μιας πολιτικής ενός κράτους ή μιας οργάνωσης²⁰. Μολονότι γίνεται δεκτό ότι η πολιτική αυτή μπορεί να προέρχεται και από μη κρατικούς φορείς ή ιδιώτες, εφόσον οι τελευταίοι ασκούν *de facto* κρατική εξουσία²¹, είναι σαφές ότι οι απαιτήσεις οργάνωσης και υλοποίησης ενός τέτοιου σχεδίου είναι υψηλές, ενώ σε κάθε περίπτωση δεν αρκούν μεμονωμένες ενέργειες όσο καταστροφικές κι αν είναι²². Ως παράδειγμα συστηματικής και ευρείας καταστροφής στο περιβάλλον με συνέπειες στην ζωή των τοπικών κοινοτήτων κατ' εφαρμογή συγκεκριμένης μακροπρόθεσμης πολιτικής αναφέρεται η εξόρυξη πετρελαίου στο Εκουαδόρ για πάνω από είκοσι έτη από ιδιωτικές εταιρείες κατά παραχώρηση του δημόσιου τομέα²³.

Όσον αφορά δε στο έγκλημα της γενοκτονίας, πρέπει η οποιαδήποτε περιβαλλοντική καταστροφή να αποσκοπεί στην καταστροφή εν όλω ή εν μέρει συγκεκριμένης ομάδας με εθνικά, θρησκευτικά κ.λπ. χαρακτηριστικά. Έτσι, ακόμα και όταν πληρούνται τα στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης, είναι εξαιρετικά δύσκολο να πληρούνται και ο παραπάνω σκοπός²⁴. Διότι η πλήρωση του τελευταίου προϋποθέτει ότι η οικοκτονία αποτελεί το μέσο που χρησιμοποιείται για την υλοποίηση ενός σχεδίου γενοκτονίας ενός πληθυσμού. Έτσι, στην υπόθεση Al-Bashir το προδικαστικό συμβούλιο του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου διαπίστωσε ότι η μόλυνση του νερού δημιούργησε συνθήκες ζωής ικανές να οδηγήσουν στην φυσική καταστροφή της ομάδας και ότι αυτό έγινε προς υλοποίηση συγκεκριμένης πολιτικής γενοκτονίας²⁵. Αντίθετα όμως σε περιπτώσεις υποβάθμισης του περιβάλλοντος για την οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής, η περιβαλλοντική βλάβη θα αποτελεί κατά κανόνα μια παράπλευρη συνέπεια της οικονομικής εκμετάλλευσης της περιοχής και όχι επιδίωξη ή μέρος σχεδίου γενοκτονίας²⁶.

Για την πλήρωση της υποκειμενικής υπόστασης των υπό κρίση εγκλημάτων, δεδομένου ότι σύμφωνα με το άρθρο 30 του Καταστατικού η αντικειμενική υπόσταση πρέπει να τελείται με «πρόθεση» τέλεσης μιας συμπεριφοράς και εν «γνώσει» της επέλευσης των συνεπειών, γίνεται δεκτό ότι δεν αρκεί ενδεχόμενος δόλος ή αμέλεια αλλά απαιτείται βεβαιότητα ως προς την

20. R. Pereira, *όπ. π.*, σ. 211-12.

21. Βλ. Situation in the Republic of Kenya, No. ICC-01/09-19, Decision on the Authorisation of Investigation, Pre-Trial Chamber.

22. J. Durney, *όπ. π.*, σ. 413, 418.

23. R. Pereira, *όπ. π.*, σ. 212.

24. R. Pereira, *όπ. π.*, σ. 215.

25. Βλ. Situation in Darfur, Sudan The Prosecutor V. Omar Hassan Ahmad Al Bashir: Second Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest, ICC-02/05-01/09, 12 July 2010.

26. P. Patel, *όπ. π.*, σ. 190.

επέλευση ορισμένου εγκληματικού αποτελέσματος²⁷. Το γεγονός αυτό θέτει εκτός ποινικής αξιολόγησης τις συνηθέστερες περιπτώσεις σοβαρής οικολογικής καταστροφής που οφείλονται σε αμέλεια ή έστω σε ενδεχόμενο δόλο²⁸. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ο καταλογισμός εγκληματικών πράξεων σε στελέχη πολυεθνικών επιχειρήσεων, η οικονομική δραστηριότητα των οποίων ευθύνεται συνήθως για την οικολογική καταστροφή, θα είναι ιδιαίτερα δυσχερής, όχι μόνο λόγω της εγγενούς δυσκολίας εντοπισμού αυτουργικής ευθύνης εντός των πολύπλοκων εταιρικών σχηματισμών²⁹, αλλά και λόγω του περιορισμένου προσανατολισμού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου σε πράξεις κρατικών αξιωματούχων και κυρίως στρατιωτικών ή ιδιωτών κατ' ενάσκηση de facto κρατικής εξουσίας. Χαρακτηριστικό τούτου είναι το άρθρο 28 του Καταστατικού, το οποίο προβλέπει μια ιδιότυπη ποινική ευθύνη των στρατιωτικών διοικητών για πράξεις που έγιναν υπό την εποπτεία τους. Η διάταξη αυτή αποβλέπει ακριβώς στην επέκταση του αξιοποίνου σε περιπτώσεις όπου δεν είναι δυνατή η θεμελίωση αυτουργικής ευθύνης για τα εγκλήματα που τελέστηκαν. Η εφαρμογή της όμως περιορίζεται σε στρατιωτικούς διοικητές και δεν θα μπορούσε να επεκταθεί σε διοικητές νομικών προσώπων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ποινική αντιμετώπιση περιπτώσεων σοβαρής οικολογικής καταστροφής δεν είναι αποτελεσματική κυρίως λόγω των ιδιαιτεροτήτων του περιβαλλοντικού εγκλήματος, δηλαδή της έλλειψης άμεσων συνεπειών στον πληθυσμό, της έλλειψης άμεσου δόλου ως προς τις βλαπτικές για το περιβάλλον και τον πληθυσμό συνέπειες και του γεγονότος ότι συνήθως τελείται από ιδιωτικές εταιρείες. Σε ακραίες όμως περιπτώσεις η περιβαλλοντική καταστροφή, όπως λ.χ. αυτή του Αμαζόνιου, η οποία αποτελεί κρατική πολιτική και υλοποιείται σε συνεργασία με ιδιώτες, με άμεσες συνέπειες στον αυτόχθονα πληθυσμό, μπορεί να συνιστά έγκλημα κατά της ανθρωπότητας ή γενοκτονία. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι οι πράξεις αυτές θα υπάγονταν στην κατηγορία της «εξόντωσης»³⁰, της «εκτόπισης ή βίαιης μετακίνησης πληθυσμού»³¹, και της «δίωξης»³². Διότι εκτός από τις πράξεις βίας που ασκούνται κατά των αυτοχθόνων φυλών που αντιστέκονται, η καταστροφή του Αμαζόνιου επηρεάζει άμεσα την επιβίωση των φυλών αυτών, δεδομένου ότι τόσο η διατροφή όσο και η ιατροφαρμακευτική πε-

27. Βλ. Lubanga Appeal Judgment, παρ. 447-450, Katanga Trial Judgment, παρ. 774-777.

28. R. Pereira, όπ. π., σ. 195.

29. R. Pereira, όπ. π., σ. 218-20.

30. Κατά το άρ. 7 παρ. 2 περ. β) Καταστατικού της Ρώμης «Η εξόντωση περιλαμβάνει την με πρόθεση επιβολή συνθηκών ζωής, μεταξύ άλλων στέρηση πρόσβασης σε τροφή και φάρμακα, υπολογισμένων να επιφέρουν την καταστροφή μέρους του πληθυσμού.».

31. Κατά το άρ. 7 παρ. 2 περ. δ) Καταστατικού της Ρώμης «Εκτόπιση ή βίαιη μετακίνηση πληθυσμού σημαίνει την μετακίνηση των προσώπων για τα οποία πρόκειται με απέλαση ή άλλες πράξεις εξαναγκασμού από την περιοχή στην οποία νομίμως βρίσκονται, άνευ λόγων επιτρεπτόν κατά το διεθνές δίκαιο.».

32. Κατά το άρ. 7 παρ. 2 περ. ζ) Καταστατικού της Ρώμης «Δίωξη σημαίνει την με πρόθεση και βαρείας μορφής στέρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων σε αντίθεση προς το διεθνές δίκαιο εξ αιτίας της ταυτότητας της ομάδας ή κοινότητας.».

ρίθαλψη εξασφαλίζονται από το ίδιο το δάσος, με αποτέλεσμα η μετακίνηση σε άλλες περιοχές να είναι επιβεβλημένη³³. Την ευρύτερη ποινική προστασία του περιβάλλοντος έστω και υπό το κράτος του υφιστάμενου νομικού πλαισίου θα προωθούσε μία «οικολογική ερμηνεία» του Καταστατικού της Ρώμης, παραδείγματα της οποίας μπορεί να αναζητηθούν ήδη σε άλλα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα που επιλαμβάνονται υποθέσεων παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων³⁴. Παρά ταύτα η επιδίωξη αυτοτελούς ποινικής προστασίας σε διεθνές επίπεδο απέναντι σε οικολογικές καταστροφές που μπορεί να επηρεάσουν ακόμα και την βιωσιμότητα του πλανήτη για τις επόμενες γενεές παραμένει επιβεβλημένη, εγχείρημα όμως το οποίο συνοδεύεται από πολλές δυσκολίες, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο³⁵.

33. Βλ. αναλυτικά *L. Grisafi*, όπ. π., σ. 46 επ.

34. Βλ. αναλυτικά *J. Durney*, όπ. π., σ. 418 επ.

35. Βλ. *A. Greene*, όπ. π., σ. 26 επ.